

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВІ (90-ті рр. XX ст.)

Стаття присвячена проблемам вивчення історико-теоретичної спадщини М.Грушевського в історіографії 90-х рр. XX ст. Визначено провідні напрямки досліджень, проаналізовано основні концептуальні моделі. Встановлено, що в сучасному грушевськознавстві історико-теоретичні дослідження здійснюються на якісно новій методологічній та джерельній основі. У висновках зазначено перспективні питання у вивченні даної проблеми.

Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX ст. грушевськознавство, як і українська історіографія в цілому, вступило в нову стадію свого розвитку. Численні публікації цього періоду, переважно науково-популярні, виконували важливу суспільно-політичну функцію – зняття анафеми з імені М.Грушевського, ознайомлення широкого читача з його життям та діяльністю.

Невід'ємною складовою цього об'єктивного процесу стало перевидання творчої спадщини М.Грушевського, публікація дотепер невідомих архівних матеріалів – досліджень, щоденників, епістолярії. Значне розширення джерельної бази привернуло, зрештою, увагу науковців різних галузей до наукового доробку історика, сприяло переведенню обговорення творчої спадщини вченого в академічну площину. Так, серед пріоритетних завдань грушевськознавства було названо дослідження історико-теоретичних поглядів М.Грушевського [8,68]. „Загалом історіософія, методологія М.Грушевського, – наголошував Р.Піріг, – надзвичайно складна і недостатньо розроблена проблема, а для вітчизняного українознавства зовсім не досліджена“ [32, 75-76]. Перші ж студії теоретичної моделі М.Грушевського показали відсутність чіткої дефініції термінів „методологія“ та „філософія історії“. Під методологією подекуди розумівся науковий світогляд взагалі, а вивчення історіософії М.Грушевського зводилось до наслідження генези та статусу національної ідеї в творчості історика [28,28]. Деякі вчені взагалі відки-

дали наявність у нього історіософських поглядів [16,83]. Зрозуміло, що таке трактування проблеми звужувало багатовимірність теоретичної спадщини М.Грушевського до декількох ознак та не сприяло її всебічному розумінню. Починаючи з середини 90-х рр., в результаті ознайомлення із західними напрямками в галузі теоретичної історії та відкриттям вітчизняного історіографічного доробку, з'явилися якісно нові дослідження методології М.Грушевського, які є предметом спеціального аналізу в даній статті [14, 17].

Попередня історіографія мало звертала увагу на витоки методологічних поглядів М.Грушевського. У працях, присвячених ранньому М.Грушевському, схематично подавався період його дитинства та навчання у Тифліській гімназії. Навчання ж М.Грушевського в Київському університеті зводилося до показу впливу В.Антоновича на світогляд юнака, становлення його як історика-позитивіста. Видання архівної грушевськіани – мемуарів, щоденників, прозових та віршованих творів, епістолярії – значно поглибило предмет дослідження, сприяло створенню нових дослідницьких методик [5]. Увагу грушевськознавців привернула досі не відома літературна грушевськіана [9, 10]. Вчені довели, що формування світогляду та наукових інтересів М.Грушевського значною мірою відбулось на гімназійній лаві [21, 22]. На думку В.Ващенка, це був час, коли майбутній історик України стояв перед вибором життєвого шляху, і від одного цього кроку залежало, чи Україна буде мати видатного вченого й політичного діяча чи лише талановитого белетриста і чи взагалі вдасться йому реалізувати величезний потенціал, закладений природою [2, 73]. Дослідник доходить висновку, що високу працьовитість М.Грушевського і його продуктивність як історика можна пояснити тим, що категорія “праці” в свідомості історика була тісно пов'язана з елементами його релігійного світогляду, що “історична діяльність” розглядалась ним як “покликання” [3,15]. На нашу думку, в праці В.Ващенка дещо перебільшена роль релігійного фактора на формування світогляду М.Грушевського, спірним видається також датування світоглядної кризи юнака. Саме на це вказав Л.Запкільняк, помітивши, що В.Ващенко “надто прямолінійно вдався до аналогій з всеріанським зразком протестантської етики... Релігійні мотиви

так само не були вирішальними і в науковій творчості українського історика" [24, 17]. Проте всі дослідники історичних поглядів М.Грушевського погоджуються із тим, що саме в гімназії були закладені світоглядно-наукові підвалини його творчості.

Якщо у Тифлісі відбувалося формування світогляду М.Грушевського, то становлення його як історика-професіонала та теоретика проходило під час перебування у стінах Київського університету. Діаспорна історіографія розглядала формування М.Грушевського-історика лише через призму його стосунків із В.Антоновичем [7, 18]. Уперше цю усталену думку поставив під сумнів В.Ульяновський. Аналізуючи студентські праці М.Грушевського, його епістолярію, дослідник довів, що перші кроки в науці молодий історик зробив під керівництвом В.Іконнікова (методика обробки актового матеріалу) та М.Владимирського-Буданова (методика аналізу юридичних документів), вплив же В.Антоновича хоча й був дівішим, проте за часом значно пізнішим [37]. Цій же проблемі присвятив окреме дослідження Л.Зашкільняк. Він розкриває перебіг формування М.Грушевського як історика, вплив професури університету на його наукову діяльність. Вперше дослідником проаналізовано незнані студентські твори молодого вченого та розкрито їх теоретичні засади [21, 25].

Як відомо, провідна роль у формуванні М.Грушевського належить В.Антоновичу [35]. Саме під його керівництвом були написані перші праці молодого автора, в яких викристалізувалась його теоретична модель. На думку дослідників, такі принципи історичного пізнання, як об'єктивність та критичний документалізм, а також порівняльно-історичний метод, були сформовані М.Грушевським під безпосереднім впливом В.Антоновича [1, 10-11; 27, 12]. Ця методологічна схема була пронесена вченим через усю його творчість. Поза сумнівом також залишається вплив В.Антоновича на становлення історіософії М.Грушевського, яка за своїми ознаками була народницькою та націоцентричною. Загальновизнаною в історіографії є також теза про позитивістську, на початках, філософську орієнтацію молодого вченого [33, 9-15]. Як доказ наводять факт використання М.Грушевським позитивістської теорії факторів. Нагадаємо, що суть її полягає у визнанні впливу на хід

історії рівнозначних факторів історичного процесу. Аналіз же перших праць М.Грушевського свідчить про надання ним переваги економічному та культурному чинникові, що й дозволяє захувати його творчість до культурно-історичного напрямку в історіографії. На цей момент, зокрема, звернув увагу російський дослідник С.Михальченко [31, 65].

Найбільш колоритно та повно історико-теоретичні здобутки київської наукової традиції були синтезовані М.Грушевським у працях магістерського періоду (1891-1894 рр.) і, насамперед, у магістерській дисертації "Барське староство". Її аналізу присвятив окрему розвідку М.Крикун. Дослідник висвітлив історико-теоретичні засади праці. На його думку, теоретична модель дисертанта поєднувала в собі принципи історизму, об'єктивності, критичного документалізму, а також логічний, генетичний та історико-порівняльний методи [29].

Проблема еволюції теоретичних поглядів М.Грушевського – одна з найбільш популярних у сучасній історіографії. Початок науковому її обговоренню поклала праця О.Прицака "Історіософія Михайла Грушевського". В ній автор традиційно називав перебування М.Грушевського в Парижі в 1903 р. поворотним моментом у розвитку його історіософії [33, 23]. На думку дослідника, період творчості М.Грушевського до 1907-1908 рр. був позначений переважанням впливів романтизму та позитивізму, в період же після 1908 р. вчений "став соціологом типу паризької школи Еміля Дюркгейма та Люсьєна Леві-Брюля" [34, 51-54]. Таке розуміння характеру та періодизації еволюції теоретичних поглядів М.Грушевського розвинули в своїх дисертаціях В.Березинець та К.Колесников [1, 17].

З інших позицій до досліджуваної проблеми підійшов І.Гирич. Він стверджує, що "початком метаморфози світогляду М.Грушевського можна вважати переїзд до Львова". Аналізуючи праці вченого львівського періоду, дослідник наголошує на еволюції історіософських поглядів М.Грушевського під впливом творів М.Драгоманова та на створенні ним своєї концепції історії України, що стала "мостом від т. зв. народницької до т. зв. державницької історичної шкіл" [12, 157]. Ця теза стала переважаючою в сучасній історіографії.

На відсутності суттєвих відмінностей між концепціями історичного минулого України в працях В.Антоновича та

М.Грушевського наголошує Я.Грицак. На його думку, між народницькими поглядами Антоновича й Грушевського немає засадничої різниці, а якщо у народницьких поглядах Грушевського й простежується еволюція – певні зрушення в бік державницької наукової ідеології, то хронологічно вона належить до пізнього київського періоду (кінця 1920-х рр.) [15,143]. На нашу думку, автор занадто спрощує проблему, зараховуючи обидвох учених до прихильників однієї історіософської моделі лише на підставі визнання ними “народу-нації” об’єктом історичного пізнання. Перенесення дослідницької уваги на вивчення соціальних спільнот було загальною тенденцією історичної науки XIX ст., зокрема позитивістського напрямку. Принципова ж відмінність між теоретичними поглядами В.Антоновича та М.Грушевського полягала в залученні останнім до дослідів методологічних надбань модерної історіографії, тоді як В.Антонович протягом усього життя залишався прихильником позитивістської теорії факторів.

Цікавий погляд на досліджувану проблему запропонував Л.Зашкільняк. Питання еволюції історико-теоретичних поглядів М.Грушевського він розглядає на широкому тлі розвитку європейської історіографії XIX – початку XX ст. Цілком справедливо вчений зауважує, що зміну його методологічних поглядів доцільно вивчати в контексті загальної еволюції європейської історіографії на межі XIX-XX ст., коли класична її модель поступилась новаціям епохи модерну [19, 115]. Заперечує Л.Зашкільняк і трактування виїзду М.Грушевського навесні 1903 р. як переломного моменту в його світоглядній еволюції (цей перелом пов’язують із впливом на нього французької соціологічної школи). Він також не зауважує якихось кардинальних змін у світогляді вченого. Навпаки, на думку дослідника, набувають дальшого розвитку погляди М.Грушевського на історичний процес як соціально-культурну еволюцію. Соціологізм, вважає Л.Зашкільняк, мав вплив на М.Грушевського, проте не слід надавати йому переважаючої ролі у світогляді вченого. Український історик, на думку дослідника, запозичував із сучасних теоретичних праць ті положення, котрі допомагали йому обґрунтувати свою етноісторичну концепцію. Еволюція ж історичних поглядів М.Грушевського відбувалась під безпосереднім впливом змін у європейській

історіографії та проходила у напрямку від позитивізму до психологізму, неокантіанства та історичної соціології. Така прискіплива увага видатного вченого до теоретичних новацій дозволила йому створити високопрофесійний образ української минувшини [20, 46].

З проблемою еволюції теоретичних поглядів М.Грушевського безпосередньо пов'язане питання про місце історика в українському історіографічному процесі початку ХХ ст. Зазвичай дослідники зводять його до дилеми: М.Грушевський – народник чи державник. Діаспорні історики, що особливо активно обговорювали зазначену проблему, схилились до визначення історіософії вченого, як “народницької з елементами державницької”. Цікаву дефініцію історичної концепції М.Грушевського запропонував Л.Винар. На його думку, погляди видатного вченого займають середнє становище між народницькими та державницькими. Тому концепцію історика він називає “неонародницькою” [6, 124].

Сучасні грушевськознавці, аналізуючи зазначену проблему, намагаються відкинути можливі ідеолого-політичні напруги і виходити, насамперед, із аналізу історичних, а не публіцистичних творів. Загальноприйнятою стала теза про еволюцію історичних поглядів М.Грушевського (від народництва В.Антоновича до державницьких ідей), починаючи вже з середини 90-х років ХІХ ст. Я.Дашкевич стверджує не тільки факт еволюції поглядів М.Грушевського до “державництва”, але й називає його ідеологом та організатором цього напрямку [16, 80]. Цю тезу підтримує І.Гирич, твердячи, що “концептуально від 1894 до 1899 років Михайло Грушевський склався у цілком типового історика-державника” [13, 140]. Дослідник доводить, що відмінність між “народництвом” та “державництвом” простежувалась насамперед у сфері історіософії, а саме в розумінні тим чи іншим істориком поняття “народ” та “еліта”, а також ролі цих чинників в українській минувшині. В решті питань – методиці дослідження, методології та періодизації – “державники” перебували під впливом М.Грушевського [11, 47]. Тому грушевськознавці відзначають штучність такого поділу української історіографії та заполітизованість дискусії між її представниками.

Поряд із зазначеним вище підходом до розуміння характеру творчості М.Грушевського помітний також інший. Його представники

продовжують обґрунтовувати тезу про “перманентне народництво” М.Грушевського, відсталість його поглядів у порівнянні з концепцією “державників”. Вони традиційно говорять про те, що вчений “надавав набагато менше значення політичним та державним організаціям, ніж історії народу” та негативно ставився до політичних еліт – “носіїв влади”. При цьому аргументують свої тези, зрозуміло, цитатами із відомої публіцистичної статті М.Грушевського “Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання” [15, 143; 39, 118-123; 41, 10-13; 36, 31].

Якою ж бачать сучасні дослідники історико-теоретичну модель М.Грушевського? На жаль, жоден із них не створив цілісного образу ні історіософії, ані методології вченого. Найбільш вивченою є, на нашу думку, історіософія М.Грушевського. Грушевськознавці єдині у визначенні стрижневої ідеї праць історика – ідеї “народу-нації” як основи досліду та рушія історичного процесу. Щодо бачення М.Грушевським характеру історичного розвитку, то і тут дослідники одноголосно називають погляди вченого на історію позитивістськими. О.Пріцак, зокрема, відзначає переважаючі впливи позитивізму на онтологію історії М.Грушевського, використання ним теорії факторів як методологічного знаряддя [33, 16-21]. Про позитивістську візію прогресу в працях М.Грушевського пише також і В.Березинець [1, 12-13]. Інші дослідники, не відкидаючи впливів позитивістської філософії на конструювання М.Грушевським моделі історичного минулого, говорять, радше, не про спільне між позитивізмом та історіософією вченого, а про принципові відмінності. На їхню думку, М.Грушевський відкидає жорстке детермування історичного процесу, заперечує механістичне розуміння соціальної реальності, наголошує на важливості особистісного фактора [22, 247-248]. Ясна річ, такі риси важко узгодити із позитивістським світобаченням.

Щодо розуміння М.Грушевським рушійних сил еволюції, в історіографії зазначається, що вчений є послідовником поліфакторної моделі історичного процесу. Називаються основні чинники в його концепції – географічний, колонізаційний, економічний та цілий комплекс культурних. Підкреслюється, що жоден із них не є постійно домінуючим [1, 14; 22, 247-248].

Різні погляди існують на проблему розуміння М.Грушевським ролі особи в історії. Починаючи з досліджень О.Пріцака, в історіографії утвердилася думка, що в розумінні індивіда як історичного героя М.Грушевський дотримується в цілому позитивістських поглядів. Із контроверсійною гіпотезою виступила Н.Яковенко. Дослідниця, аналізуючи текст “Історії України-Руси” та виокремлюючи в ньому лексичні штампи у поданих М.Грушевським характеристиках видатних осіб, говорить про “парадокс двоїстості геніального вченого” [40, 97]. Він полягає у декларуванні М.Грушевським позитивістського бачення проблеми “героя в історії” в програмових статтях, з одного боку, і використанні ним концептів “філософії життя” та неоромантизму в багатотомній “Історії України-Руси” – з іншого. Це дослідження зайвий раз доводить, що розуміння теорії М.Грушевського як позитивістської є надто спрощеним та одновимірним.

Якщо історіософія М.Грушевського в основних своїх рисах досліджена, то цього не можна сказати про його методологію. Причиною цього стало, по-перше, твердження про “відсутність в українському історичному мисленні теорії історичного пізнання”, по-друге, загальне ототожнення в сучасній історіографії предметів методології та історіософії [27, 15; 16, 82; 28, 28]. На нашу думку, це цілком відмінні за суттю галузі теоретичної історії. Історіософія має за предмет теорію історичного процесу, методологія ж – теорію історичного пізнання. У дослідженнях, присвячених теорії історії М.Грушевського, фрагментарно зазначаються деякі риси його методології. Серед принципів історичного дослідження, зазвичай, називають об’єктивність та критичний документалізм [30, 149-152; 22, 133-153]. Серед методів – порівняльно-історичний, генетичний, ретроспективний [10, 234-236; 38, 324-327]. Особливу увагу дослідників привертає розуміння М.Грушевським соціальних функцій історичної науки. На їх думку, це одна з рис його методології, що й досі звучить актуально.

Зміщення центру дослідницької уваги при аналізі теоретичної моделі М.Грушевського майже виключно на сферу його історіософії, втілювалось у спробах дати дефініцію його концепції. В.Березинець запропонував називати історіософію вченого “націоцентризмом”,

оскільки ідея “народу-нації” є стрижневою в його концепції [1, 11]. В цьому терміні, очевидно, не враховані модерні риси теорії М.Грушевського, про які йшлося вище. Інший термін запропонував Л.Запкільняк. На його думку, теоретична концепція видатного вченого є етносоціальною [26, 31; 22, 253; 23, 151-154]. Даний термін, безперечно, відображає особливість історіософських поглядів М.Грушевського, проте в ньому не закладено розуміння його методології історії.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в грушевсько-знавстві 90-х рр. ХХ ст. історико-теоретичний напрямок був досить помітним. У той же час впадає у вічі дисгармонія у вивченні теоретичної моделі М.Грушевського – прискіплива увага науковців до його історіософії та майже повне ігнорування методології дослідження.

До досягнень цього періоду можна зарахувати розробку більшості питань, що пов’язані із теорією історичного процесу М.Грушевського. Науковці нівелювали ідеолого-політичні напруги при розгляді цієї проблеми. Також важливою є відмова від розуміння концепції М.Грушевського як суто позитивістської. Безумовною перевагою сучасного етапу грушевськознавства є надзвичайне розширення джерельної бази, застосування нових методологічних концептів, що привернуло увагу дослідників не лише до “офіційних” текстів, але й до “діалогічних” (листування) та “монологічних” (щоденник, літературні твори) джерел. Це призвело до створення нових та оригінальних, хоч не завжди безспірних моделей спадщини видатного історика.

Недоліки пов’язані із загальною слабкістю у пострадянській історіографії, що, за влучним виразом Я.Грицака, “досі знаходиться на стадії позитивізму”, розуміння методологічної проблематики. Нерозробленими, а отже перспективними для подальших досліджень, є проблеми створення цілісної концепції історіософії М.Грушевського, вивчення його теорії історичного пізнання, визначення дефініції теоретичної моделі вченого, дослідження впливу його історико-методологічних поглядів на вітчизняну історіографію ХХ ст.

1. Березинець В.В. Історіософія Михайла Грушевського / Автореф. дис.... кандидата філософських наук. – К., 1996. – 20с.
2. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський). – Дніпропетровськ: Вид. Дніпропетровського університету, 1998. – 135с.
3. Ващенко В.В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Автореф. дис. ... кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 24с.
4. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавство // Український історик (далі – УІ). – 1996. – № 1-4. – С. 17-78.
5. Винар Л. Молодість Михайла Грушевського. 1866-1894. – Мюнхен: Українське історичне товариство, 1967. – 36 с.
6. Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 184с.
7. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В.Антоновича // УІ. – 1966. – № 3-4. – С. 26-32.
8. Винар Л. Сучасний стан грушевськознавства (генеза, структура, завдання) // Пам'ять століть. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 62-66.
9. Винар Л. Художні джерела грушевськознавства. Передмова // Михайло Грушевський. Із літературної спадщини. – Нью-Йорк-Київ: Б.в., 2000. – С. 7-10.
10. Гарасим Я. Традиції культурно-історичної школи у науковому методі М.Грушевського-фольклориста // Михайло Грушевський і Західна Україна. Матеріали конференції. – Львів: Б.в., 1995. – С. 234-236.
11. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференції. – Львів: Б.в., 1999. – С. 47-65.
12. Гирич І. М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К.: Б.в., 1994. – С. 133-160.
13. Гирич І. Ще раз про схему української історії // Генеза. – 1997. – № 5. – С. 138-141.
14. Гоцуляк В. Гортаючи сторінки. "...Думки про "Історію України-Руси" М.Грушевського і українську історіографію 80-х рр. ХІХ – поч. ХХ ст.". – Черкаси: Сіяч, 1996. 256с.
15. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. – Нью-Йорк – Львів: Б.в., 1995. – С. 138-153.
16. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука. Зб. матер. конференції. – Львів: Б.в., 1999. – С. 65-85.
17. Домбровський О. Грушевськіяна в "Українському історику" // УІ. – 1973. – № 3-4. – С.29-38.
18. Домбровський О. Михайло Грушевський і київська наукова традиція // УІ. – 1986. – № 3-4. – С.133-135.

19. Зашкільняк Л. Історична спадщина М.Грушевського в контексті східноєвропейської історіографії початку XX ст. // Вісник ЛДУ. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 110 – 118.

20. Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука. Зб. матеріалів конференцій. – Львів: Б.в., 1999. – С. 31-47.

21. Зашкільняк Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886-1894рр.) // Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.). – К., 1997. – С.222-224.

22. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – Львів: ЛДУ, 1999. – Ч.2-3. – С. 233-253.

23. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: ЛДУ, 1999. – 228 с.

24. Зашкільняк Л. Новий погляд на українську історіографію XIX – початку XX ст. // Український гуманітарний огляд. – Львів, – 1999. – Вип.1. – С. 13-24.

25. Зашкільняк Л. Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1994. – Вип.46. – С. 3-24.

26. Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії. – Львів: ЛОНМІО, 1996. – 96 с.

27. Колесников К.М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX-XX століть / Автореф. дис. ... кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 1999. – 20 с.

28. Копиленко О.Л. “Українська ідея” М.Грушевського: історія і сучасність. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.

29. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.). – Львів: Б.в., 1996. – С. 577-608.

30. Лисий В. Про методологію в спадщині М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. – Матеріали конференції. – Львів: Б.в., 1995. – С. 149-152.

31. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – М. – Брянск: Прометей, 1997. – 228 с.

32. Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 71-83.

33. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К. – Кембрідж: Б.в., 1991. – С. 80.

34. Прицак О. Михайло Грушевський як історіософ // Вісник Академії Наук України. – 1992. – № 2. – С. 51-54.

35. Ситник О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика // УІ. – 1991-1992. – №№ 3-4/1-4. – С. 169-178.

36. Толочко А. Химера “Киевской Руси” // Родина. – М. – 1999. – №8. – С. 29-33.

37. Ульяновський В. Незнана рання праця М.Грушевського з русистики і джерелознавства // Український археографічний щорічник. – К. – 1993. – Вип.2. – С. 263-279.

38. Черниш Н. Історико-соціологічний метод М.Грушевського і сучасність // Михайло Грушевський і Західна Україна. Матеріали конференції. – С.324-327.

39. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. – К. – 1996. – № 1(4). – С. 118-123.

40. Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука. Зб. матеріалів конференції. – Львів: Б.в., 1999. – С. 86-98.

41. Яковенко Н. Почти беспристрастно. Как Михаил Грушевский и Вячеслав Липинский создавали "национальную историю" // Родина. – М. – 1999. – № 7. – С. 10-44.

Віталій Тельвак. Історико-теоретическіе дослідження в грушевському вченні (90-е гг. XX в.). Стаття посвящена проблемам изучения историко-теоретического наследия М.Грушевского в историографии 90-х гг. XX в. Определены ведущие направления исследований, проанализированы основные концептуальные модели. Установлено, что в современном грушевском вченні историко-теоретические исследования проводятся на качественно новой методологической и источниковой основе. В выводах указаны перспективные вопросы в изучении данной проблемы.

Vitalii Telvak. Historical and theoretical researches of M.Hrushevskiy's heritage at the end of the XXth century. In the article the problems in the research of M.Hrushevskiy's historical and theoretical works in Historiography of the XXth century are laid out. The author defines and analyses the main trends and conceptual models of the research. As far as the modern study of Hrushevskiy's historical and theoretical works are provided on a new methodological level, a number of perspective questions in the research of the problems are pointed out.